

ГЕРМЕС НАД КРИНИЦЕЮ
або
УКРАЇНСЬКА АНТИЧНІСТЬ

Тарас Лучук

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

e-mail: luchuk@gmail.com

У статті окреслено феномен “української античності” — осягнення культурної спадщини давніх греків і римлян українським словом упродовж останніх двох століть, починаючи від “Енеїди” Івана Котляревського. У цьому контексті схарактеризовано творчість Андрія Содомори, найпродуктивнішого українського перекладача античної літератури наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Ключові слова: античність, українські переклади античної літератури, Андрій Содомора. Andreio Sodomorae septuagenario.

Гермеса можна було побачити в давній Греції. Але не світлосяйного вісника богів, яким виступає Гермес в Гомеровій “Одісеї”, не покровителя красномовства (згадаймо, що саме однокореневим словом греки окреслювали “дар мови”), не охоронця мандрівників. Ні, цей золотожезлий психопомп — провідник душ у царство тіней — невидимий. Але на кожному роздоріжжі у Греції стояв чотиригранний стовп — придорожній знак, фетиш-охоронець, якого греки теж називали “гермесом”, адже закінчувався цей стовпець головою божества, що виконувало такі розмаїті функції. Саме його, проходячи дорогою, бачив кожен мандрівник:

Я, Гермес, тут стою перед садом розкішним

На роздорожжю.

Неодалік шумить та грає сіре море

Повз огорожу.

Хто йде сим шляхом у літню спеку,

Сядь відпочити!

З-під мене джерело булькоче зимне, можеш

Спрагу вгасити.

У цій ідилічній епіграмі виступає такий же ідилічний пейзаж, можливо, і не характерний для Греції, але саме таким зберегла його для нас грецька поетеса Анита, а українською мовою відтворив Іван Франко [24, с. 241]. Як же духом нагадує він український краєвид, очевидно, не модерний — з його оголеним небом за будинками, а той — ідеальний краєвид, ну хоча б українського степу, де під тихими зорями десь далеко-далеко на обрії ледь видніється журавель над криницею. У греків — “гермес”, у нас — “журавель”; у греків — на роздоріжжі, у нас — над криницею. Але чи здалеку ці два силуети не зливаються в один? Таке поєднання, зрозуміло, асоціативне, але воно має під собою і реальніший ґрунт.

Мова йде про корені європейської культури. Нагадаю, очевидно, загальновідому річ: європейська культура сформована античністю. Адже саме греки витворили не лише свою власну культуру — національну, історично неповторну, а й одночасно витворили парадигму культури в цілому. Грецька культура почала набувати статусу “універсалії” вже в епоху еллінізму. А коли її перейняли римляни, то розроблена парадигма перестала обмежуватись уже однією культурою. Антична спадщина для нас — греко-римська, грецька у своїй основі, але передана за посередництвом латиномовної культури, хоча для нас, українців, актуалізується і той момент, коли можемо говорити про безперервний вплив також і грецької,

тобто — вплив візантійської культури. Античність, якщо засвоювалась у системі нових духовних цінностей, відігравала у ній роль надісторичну, роль позачасового авторитету. Осягнення античності українським словом — назагал це і є “українська античність”.

З одним застереженням: йдеться про те українське слово, що не вимагає ані модернізації, ані адаптації. В такому випадку першим твором виступає “Енеїда” Івана Котляревського. Специфіка її полягає в низовому осягненні античності, адже маємо перед собою трагестію, можливо, найсильнішу в усій історії європейських літератур. В “Енеїді” Котляревського домінує те, що дослідники іменують етнографічним реалізмом [11, т. 2, с. 12]: український автор зумів надати своїй поемі на античний сюжет характер широкої побутової картини, і тому свої “жартівливі вихватки” виправдовує саме повнотою показу українського життя. Але першоджерело — така поема римського письменника Публія Вергілія Марона. Проте, Котляревський повністю нехтує його “епічним апаратом”. Чи не найхарактерніший приклад — ліквідація подвійної мотивації подій: наш автор здебільшого задовольняється лише природним мотивуванням. Зразком може бути сцена смерті стерничого Палінура. У Вергілія він гине від руки бога Сну, а в Котляревського — від того, що, прощаючись із сіцилійцями, “нахлистався горілочки по саме нільзя”. Якщо згадати, що Палітур — у Котляревського не Палітур, а Тарас, отоді ми й відчуємо особливо гостро густий український аромат, який повністю застилає перед нами творіння Вергілія. На подолання такої античності, що постала в одязі українського слова, українській літературі дано було двісті років. Менше зробило ХІХ століття, більше — ХХ.

“Енеїда” Котляревського покликала до життя таке історико-літературне явище як котляревщина — наслідування бурлескного тону. У цьому річищі йдуть і “Тараськові пісні” (тобто “Горацієві оди”) Петра Гулака-Артемовського, і “Жабомишодраківка” (приписувана Гомерові пародійна поема “Батрахоміомахія”) Костянтина Думитрашка. Подекуди бурлескний тон Котляревського відчувається навіть у Софокловій “Антигоні” з-під пера Петра Байди (Ніщинського).

На літературній провінції бурлеск відгукується ще у 1920-х роках. Проте, “ідейний злам” котляревщини стається значно раніше, але не в перекладах, а в Кулішевій ідилії “Орися” [12, т. 2, с. 159–166], написаній 1844 року після прочитання, як зазначав сам Куліш, шостої пісні “Одіссеї” [12, т. 2, с. 166]. А в ній, як знаємо, мовиться про зустріч Одиссея з Навсікаєю. Якщо Навсікая — за визначенням Миколи Зерова — “найчарівніший із жіноцьких

образів “Одіссеї” [11, т. 1, с. 811], так і Орися — найчарівніший жіночий образ, створений українською романтичною літературою. І хоча образ Орисі не накладається на образ Навсікаї — це оригінальний витвір українського автора, проте, сам він прагне показати своє творіння як чуже, свою “ідилію” як відображення відповідної ідилічної сцени з гомерівського епосу. І саме тут маємо вирівнювання тону — суголосне звучання грецького та українського твору. Хоча Куліш сам практично і не перекладав творів античної літератури, але саме від нього бере початок ширше зацікавлення давніми грецькими авторами, на протигагу до римських, і передовсім — зацікавлення Гомером.

В українській літературі першим коло перекладу Гомера заходився Степан Руданський: його “Льйонянка” [18] ще й досі не перестає тривожити уми. Багато хто з дослідників вважає, що переклад Руданського має тільки історичне значення, тільки ілюструє розвиток перекладацької справи в Україні. На перший погляд, воно ніби справді так: адже Руданський переклав Гомерову поему не гекзаметром — “героїчним” розміром грецького оригіналу, а розміром коломийковим. І в цьому добачають найбільший недолік його перекладу. Однак, якщо зважити на те, що Руданський засадничо використовує традиційний розмір нашого українського віршування для того, щоб передати традиційний розмір грецького епосу, то з огляду на цей “експеримент _____” — інтерпретація Руданського заслуговує на більшу увагу. Шляхом Руданського — тільки не на рівні метричному, а образному — йшов у своєму перекладі Гомерових поем Олександр Потебня. На жаль, цей переклад, що свідчить про відтворення грецьких епічних кліше аналогами, що творяться на основі української поетичної традиції, не був завершений [25, с. 155]. Паралельно, але незалежно від Потебні, Гомерові поеми перекладав Петро Байда (Ніщинський) [5]. Він перший переклав Гомера його ж розміром, і традиція еквіметричності домінує відтоді не лише в перекладах гомерівського епосу, а й усієї античної поезії. Однак, у своєму перекладі перекладач дещо українізував грецьких героїв: Ахілл у нього не “син Пелея”, а “Пелеєнко”, Одиссей —

“неборак богорівний”.

На початку ХХ ст. йде екстенсивне охоплення античної літератури. Пов’язане воно з перекладацькою діяльністю Івана Франка. Серед його перекладів з грецької та латини знаходимо лише поодинокі прижиттєві публікації: “Бенкет” Платона, “Амор і Псіхе” Апулея, “Алькай і Сапфо”. Все ж інше — те, що Франко перекладав наприкінці життя, опубліковано було тільки сорок років опісля, у другому томі його “Літературної спадщини” [13], а згодом передруковано у 50-томному “Зібранні творів” [23; 24]. Навіть якщо не завжди нас задовольняють Франкові переклади, та все ж таки його ідея цілісної праці над античними класиками, і незвичайні досягнення (Франко подав нам корпус Гомерівських гимнів, усі твори Гесіода, Орфееву “Поему про Аргонавтів”, антологічний “Вибір із старогрецьких поетів”, міми Геронда, Овідієві елегії, та ін.) — подиву гідні, але, як не дивно, ще й досі належно не поціновані.

Неперевершені зразки українського осягнення античності подав у 1920-х роках Микола Зеров. За життя він опублікував тільки “Антологію римської поезії” [9]; крім цього був ще перекладний розділ — “Римляни” — в його поетичній збірці “Камена” [10]. Постає питання, чому Зеров перекладав з античних авторів лише римських, хоча сам визнавав, що “римська Камена ніколи не досягла верховин еллінської Музи, адже їй завжди бракувало безпосередності й самородної оригінальності останньої, і багацько тонких цінителів уважало її твори занадто штучними й холодними” [11, т. 1, с. 821]. Праця Зерова над римськими класиками була зумовлена “нерозробленістю поетичної мови”, і “артистично-оброблена” вона виринає саме в його перекладах, які — в цілому — становлять собою унікальне засвоєння українським поетичним словом великого спадку римської літератури.

Микола Зеров, а ще Володимир Свідзінський, перекладач Гесіода, Арістофана й Овідія [19, т. 2, с. 7–16, 17–225, 226], котрі працювали у 1920–1930-х роках, своїми перекладами остаточно вирівняли тон українських перекладів з тоном оригіналів — римських і грецьких, і на формальному рівні теж вони концепційно розв’язали ті проблеми, які до них лише частково знаходили своє вирішення. Від Зерова і Свідзінського йде домінанта осягнення античності аж дотепер.

Крапку над “і” в українському пересотворенні Гомера поставив Борис Тен [3; 4]. А переклади Андрія Содомори свідчать про присутність у контексті української літератури “живої античності”: так, до речі, й називається його унікальна книжка есеїв про творчість античних письменників [21].

Зверну увагу лише на один аспект — на переклади давньогрецької трагедії, оскільки з огляду на специфіку трагічного мистецтва, грецькі трагіки ніколи не належали до часто перекладуваних авторів, а навіть навпаки. Із ХІХ ст. маємо переклади з одного лише Софокла — згадувана вже “Антигона”, а також “Цар Едіп” в перекладі Івана Франка. Поминаючи фрагментарні переклади, які друкувались як ілюстративний матеріал у читанках чи хрестоматіях, за ними йде Есхілів “Прометей закутий” (переклад Бориса Тена, вперше опублікований 1949 року). Через тридцять років цей перекладач подав, сказати б, антологічний вибір давньогрецької трагедії (Есхілів “Прометей закутий”, Софоклові “Антигона” й “Цар Едіп”, Евріпідова “Медея”). Засвоєння грецьких трагіків ішло в Україні аж занадто повільно, адже за сто років з усіх 33 збережених до наших часів трагедій, перекладено було всього чотири.

А наприкінці ХХ ст. виходить друком солідний корпус українських перекладів давньогрецької трагедії. Спершу з’являються п’ять Софоклових трагедій [22], потім видано всі Есхілові трагедії [8]. Останнім випущено том “найтрагічнішого серед трагіків” — Евріпіда [7]. Хоча за життя він не тішився “трагічними” перемогами, але до нас дійшло найбільше саме його трагедій — 18; вісім з них видруковано в українському перекладі. Отож, сумарно маємо 20 трагедій, 16 з яких переклав Андрій Содомора. Його праця в цій царині дивовижна. І це попри те, що він повністю переклав Горація [6], “Метаморфози” Овідія [16], “Про природу речей” Лукреція [14], комедії Арістофана й Менандра [1, с. 165–290], “Моральні листи до Луцілія” Сенеки [20], “Розраду від філософії” Северина Боєція [2], “Римську елегію” [17] — це тільки значніші публікації окремими книжками.

Певно, в жодній іншій літературі один перекладач стільки не зробив. Скажімо, російською мовою Есхіла відтворив В'ячеслав Іванов, Софокла — Тадей Зелінський, Евріпіда ж — Інокентій Анненський: кожен з перекладачів обмежився лише одним трагіком. Содомора переважив їх усіх — очевидно, виходячи як з особистих симпатій, так і з об'єктивних потреб цілої культури. Годі шукати аналогій. Один виняток, щоправда, може бути: це — Тадеуш Бой-Желенський з його перекладним корпусом французької літератури — від Франсуа Війона до Марселя Пруста. Але не забуваймо, що Бой-Желенський, як і Андрій Содомора, теж жив і творив у Львові!

І якщо наприкінці знову повернутися до асоціацій, то здалеку вже не така різниця, чи над криницею застиг гермес, чи журавель над нею, бо — як написав поет:

Криниця не спігне од старості.

Криниця — око землі,

у вічність задивлене... [15, с. 3].

1. Античний театр: Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, Менандр, Плавт: Трагедії і комедії / Упоряд. та передм. Вадима Пащенко. К., 2003.
2. Боецій Северин. Розрада від філософії / Перекл. з лат. Андрій Содомора. К., 2002.
3. Гомер. Іліада / Перекл. із старогр. Борис Тен. К., 1978.
4. Гомер. Одиссея / Перекл. із старогр. і склав прим. Борис Тен. К., 1963.
5. Гомерова Одиссея / Гексаметром на мову українсько-руську перевіршовав Петро Байда. У Львові: Накладом редакції «Правди», 1890.
6. Горацій [Квінт Горацій Флакк]. Твори / Перекл. з лат., передм. та прим. Андрія Содомори. К., 1982.
7. Евріпід. Трагедії / Перекл. з давньогр. Андрія Содомори та Бориса Тена; Передм. та коментарі Андрія Содомори. К., 1993.
8. Есхіл. Трагедії / Перекл. з давньогр. Андрія Содомори та Бориса Тена; Передм. Андрія Содомори; Коментарі Володимира Литвинова. К., 1990.
9. Зеров Микола. Антологія римської поезії. К., МСМХХ.
10. Зеров Микола. Камена. К., 1924.
11. Зеров Микола. Твори: В двох томах. К., 1990.
12. Куліш Пантелеймон. Твори: В двох томах. К., 1989.
13. Літературна спадщина. Том другий: Іван Франко. Переклади і переспіви із старогрецьких поетів. К., 1962.
14. Лукрецій [Тіт Лукрецій Кар]. Про природу речей: Поема / Перекл. з лат., передм. та прим. Андрія Содомори. К., 1988.
15. Лучук Володимир. Обрії на крилах: Лірика _____. К., 1965.
16. Овідій [Публій Овідій Назон]. Метаморфози / Перекл. з лат., передм. та прим. Андрія Содомори. К., 1985.
17. Римська елегія: Галл, Тібулл, Проперцій, Овідій / З лат. перекл. Андрій Содомора. Львів, 2009.
18. Руданський Степан. Твори. Львів, 1903. Т. VI–VII: Омирова Ільйонянка.
19. Свідзінський Володимир. Твори: У двох томах. К., 2004.
20. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Перекл. з лат. Андрій Содомора. К., 1996.
21. Содомора Андрій. Жива античність / Вид. друге. Львів, 2006.
22. Софокл. Трагедії / Перекл. з давньогр.; Передм. та коментарі Андрія Білецького. К., 1989.
23. Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти томах. К., 1977. Т. 8: Поетичні переклади та переспіви.
24. Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти томах. К., 1977. Т. 9: Поетичні переклади та переспіви.
25. Франчук Віра. Олександр Потебня, перекладач «Одіссеї» // Всесвіт. 1985. № 12.

ГЕРМЕС У ИСТОЧНИКА ИЛИ УКРАИНСКАЯ АНТИЧНОСТЬ

Тарас Лучук

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина

e-mail: luchuk@gmail.com

В статье определен феномен “украинской античности” — постижения культурного наследия древних греков и римлян украинским словом на протяжении последних двух веков, начиная от “Энеиды” Ивана Котляревского. В этом контексте дана характеристика творчества Андрія Содомори, наиболее плодотворного украинского переводчика античной литературы конца XX — начала XXI в.

Ключевые слова: античность, украинские переводы античной литературы, Андрей

Содомора.

HERMES BY THE WELL OR UKRAINIAN ANTIQUITY

Taras Luchuk

Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: luchuk@gmail.com

This article deals with the phenomenon of “the Ukrainian antiquity” concerning the interpretation of cultural inheritance of the ancient Greeks and Romans by the Ukrainian literature during the last two centuries starting from Kotlarevskyi’s Eneyida. The works by Andriy Sodomora, one of the most prolific translators of classical literature in the late 20th - early 21st cc. are tackled in this context.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2010 р. Статтю прийнято до друку 2.09.2010 р.